

Пухонська О. Я.

Національний університет «Острозька академія»

ВІД ЗАБУТТЯ ДО ПІЗНАННЯ: ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД БОСНІЙСЬКОЇ ВІЙНИ В РОМАНІ САШІ СТАНІШИЧА «ЯК СОЛДАТ РЕМОНТУВАВ ГРАМОФОН»

Запропонована стаття є результатом інтердисциплінарного дослідження літературної рецепції травми війни. Авторка студії намагається проаналізувати особливості сучасного сприйняття югославських воєн поколінням, для якого ця трагедія має вимір і постпам'яті, і безпосередньої травми. Дослідження здійснено на прикладі роману «Як солдат ремонтував грамофон» німецького письменника боснійського походження Саші Станішича. Письменник зосереджує увагу на проблемі впливу досвіду минулого на індивіда, котрий у дитинстві став свідком подій, які не вдається просто забути. Минуле досить часто має згубний вплив на формування життєвих реалій, пріоритетів і цінностей людини, тому герой досліджуваного роману вирушає спочатку у психологічну мандрівку у власне дитинство, а потім зважується на фізичне повернення у край свого дитинства, із яким його розлучила війна.

На тлі життя головного героя та його родини С. Станішич розглядає значно ширшу проблему – посткомуністичної травми європейських суспільств. Так чи так, але намагання окремих повоєнних лідерів (зокрема Сталіна та Йозефа Тіто) сформувати ідеальні комуністичні суспільства не призвели до бажаних результатів. Навпаки, вони спровокували чергові конфлікти, що увиразнили численні прорахунки у процесі відбудови Європи після Другої світової війни. З найбільшої катастрофи ХХ ст. не було винесено відповідних уроків, що призвело до остаточного краху тоталітарної системи згодом, однак знову-таки ціною мільйонів жертв.

У цій статті основну увагу звернено саме на приклад Югославії, неминучий розпад якої призвів до майже десятилітніх воєн на її території із сотнями тисяч жертв серед цивільного населення, мільйонами біженців і досьогоднішніми спробами віднайти історичну справедливість, виликувати глибокі повоєнні травми, що розтягнулися вже на кілька поколінь.

Ключові слова: югославські війни, травма, пам'ять, література, досвід.

Постановка проблеми. Югославські війни 1990-х, які з руйнівною силою пронеслися територією балканських держав, сьогодні стають об'єктом політологічних і культурних дискусій не лише в регіоні, а й у всій Європі, особливо в контексті сучасної російсько-української війни на Донбасі. Загалом, попри спільність комуністичної ідеології, порівнювати радянський тоталітарний режим і режим Йозефа Броза Тіто не завжди випадає, з огляду на історичні, етнічні та релігійні розбіжності, однак усе ж є певні точки дотику, що розвінчують утопічне прагнення тоталітарних вождів сформувати унітарну наддержаву з різноетнічним населенням ціною штучного творення ідентичності, фальшування і переписування історії, політичних репресій тощо. Рано чи пізно це призводить до кривавих наслідків, травма яких переслідуватиме не одне покоління майбутнього. Так, Андрій Тетерук, досліджуючи подібність історичних причин воєнних конфліктів у країнах колишньої Югославії та сучасної України, зосе-

реджує увагу на прагненні домінуючої в тоталітарному союзі країни встановити монополію на всі сфери суспільного, економічного і політичного життя [2, с. 53]. Випадок України тут дещо запізнений. Після розпаду СРСР Росія не полишила своїх імперських амбіцій щодо України, які особливо активізувала перед загрозою її повернення в ментально природне середовище європейської культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми югославських воєн були об'єктом численних різноматематичних досліджень і зарубіжних, і українських учених. Сюди відносимо студії Івони Мешковської, Катажини Васяк, Агати Явошек, Андрія Тетерука, Алли Татаренко, однак варто зауважити, що досліджень травматичної пам'яті війни в літературній рецепції помітно бракує.

Постановка завдання. Мета статті – на прикладі сучасного роману з'ясувати особливості літературної ревізії травматичного досвіду югославської війни. Важливим у цьому випадку

є поколіннєвий акцент, тобто те, як молодь переживає свій дитячий досвід тих подій і наскільки гостро реагує на тривалий вплив минулого на життя сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Саша Станішиц – німецький письменник боснійського походження – репрезентує травму війни у найбільш промовистий спосіб. Його дебютний роман «Як солдат ремонтував грамофон», вперше опублікований у 2006 р., розкриває глибоко-емоційну сферу переживання війни дитиною, котра тільки-но вчиться сприймати світ у своїй цілісності. Головний герой твору – Александр Крсмановіч – своєрідне *alter ego* автора, через яке письменник намагається укласти картину власної пам'яті, витворити життєву мозаїку довоєнного дитинства, війни, що стала певним життєвим рубіконом, і подальшого самостворення в еміграції у Німеччині, куди родина, як біженці з Боснії та Герцеговини, виїхала під час бойових дій. Автор роману порушує найбільш гострі проблеми війни, включаючи і розпад країни, й етнічні конфлікти, які призвели до численних людських жертв, а тому назвати його дитячим важко.

Книга С. Станішича є цінним свідченням того, наскільки тісними стають реляції поміж історією та літературою на початку XXI ст., коли й одна, й інша пріоритетним інструментом у процесі освоєння і розуміння минулого обирають пам'ять. Звісно, маємо чимало контрверсій щодо такої зіставної позиції, оскільки літературу традиційно розуміємо як світ художньої фікції, тоді ж як історія намагається працювати із менш-більш реальними фактами про події минулого. Едвард Касперський розглядає літературу й історію як явища незалежні й паралельні і, водночас, взаємовпливові. За переконанням дослідника, історія «у світлі хіазму проникає в літературу, стаючи її інтегральною частиною» [5, с. 14]. Найпершим шляхом такого проникнення, на думку Касперського, є біографія самого автора. У випадку С. Станішича цей аргумент має досить виразне підтвердження. У світлі такої постановки питання літературний твір можемо розглядати не лише як спосіб авторської самотерапії травматичного досвіду минулого, не тільки як альтернативне джерело пізнання цього минулого, а й насамперед як пізнання травми й історії цілого суспільства, репрезентантом якого є персонаж, за котрим доволі часто криється сам автор. У цьому теж можна цілком погодитися з Е. Касперським, котрий уважає, що «історія власна є вірогідною підставою і мірилом історії інших» [5, с. 15]. Так, у цьому

разі ми відходимо від строго літературознавчого трактування художнього твору, однак пріоритетна проблема літературної репрезентації війни як травми (індивіда, покоління, суспільства) вимагає значно ширшого інструментарію дослідження.

Загалом процес культурної реконструкції травматичної пам'яті війни в Боснії досить ґрунтовно зосереджений на літературних історіях, протагоністами яких є діти. Про це свідчать «Гранати як колискові. Історія війни та невинності» (2019) Манї Лазаревіч Родрігес, «Боснійський список. Спогад про війну, вигнання і повернення» (2014) Кенана Требінцевіча та Сьюзен Шапіро, «Бувай, Сараєво. Невигадана історія мужності, любові і виживання» (2014) сестер Атки Рейд і Хани Шофілд. У цю ж категорію травматичного досвіду дітей колишньої Югославії вписується також роман американської письменниці хорватського походження Сари Новіч «Дівчинка на війні», а також словенця Горана Войновича – «Югославія, моя батьківщина» (2012) та ін., мало знаних сьогодні українському читачеві.

Така тема українській літературі, як і українському суспільству загалом, болюче близька, адже ця сфера культури сьогодні перебуває у процесі освоєння мови російсько-української війни, фіксації та ревізії травматичного досвіду, пов'язаного з активними бойовими діями на Донбасі, які поволі теж наближаються до свого десятиліття. Важливою відмінністю є той факт, що війна триває досі, окрім того, її неминучість після розпаду Радянського Союзу, на відміну від розпаду Югославії, дещо затягнулася.

Географія роману Саші Сташіца досить локальна й обмежується простором дитячого світу у Вишеграді, однак метонімічно розширюється до значно ширших масштабів – геополітичної катастрофи на Балканах, геноциду, втрати батьківщини внаслідок вимушеної еміграції та життя із неможливістю психологічного повернення у втрачений часопростір. Американський письменник Росс Бенджамін досить влучно зауважує, наскільки вдало С. Станішиц показує той психологічний зріз, коли політ дитячої фантазії обриває раптове зіткнення з болісною реальністю терору, втрат і вигнання, що фактично стало сюжетним осердям роману [4].

Роман Станішича – це геокультурна інтерпретація психології покоління, дорослішання якого відбувалося на тлі розвінчання культів, падіння фізичних і ментальних мурів, за якими тоталітарні ідеології намагалися втримати історію і час. Саме тому війна, що приходить у світ головного

героя – хлопця-підлітка Александра, – збігається зі ще кількома важливими моментами: смертю дідуся Славка, який був певним ідеалом у житті юнака й образ якого є своєрідною метонімією цілого покоління югославів; розвінчанням культу вождя Тіто (своєрідною метафізичною смертю, котра для Александра теж по-своєму трагічна); кризою свідомісного дорослішання, яка у світлі певних подій виявляє ще й кризу ідентичності героя.

Ці, на перший погляд, природні процеси у житті кожного індивіда показані як певні точки біфуркації зміни окремої країни, і як продовження процесу детоталітаризації Європи, що триває вже не одне десятиліття. Серед проблем, на які варто звернути особливу дослідницьку увагу, такі: *декультивування тоталітарних ідеалів; війна як процес знецінення життя, простору, людини; спроби повернення до минулого як процес віднайдення втраченої пам'яті.*

Саша Станішич обирає вдалу метафоричну форму для того, аби наочно проілюструвати ідейну смерть культового ідеалу на рівні свідомості покоління, котре формується за умов історичного і культурного дисонансу, коли насаджувана історія не відповідає реальному досвіду. Так, юний герой роману, який виростав в ідейних розповідях діда-комуніста про країну червоної зірки та «батька» Тіто, в якусь мить опиняється перед фактом ефемерності змісту тих розповідей. Травма смерті діда і неможливість його чародійного воскресіння провокує різке усвідомлення напівреальності дідових, а отже, і його ідеалів. Смерть діда – це перша травма, котра змушує героя подорослішати, усвідомити життя поза межами дому, родини, пізнавати його з іншого боку.

Часто трапляється так, що молода генерація переймає цінності не покоління батьків, а саме дідівські. Пояснення цьому можемо шукати в різних сферах ментально-культурного функціонування соціуму. По-перше, авторитетність життєвого досвіду старшого покоління в сім'ї, родині, суспільстві рідко викликає сумніви. По-друге, за активного соціального життя батьків, роботи, забезпечення сім'ї вихованням дітей у ранньому віці досить часто займалися дідусі/бабусі, що не могло не позначитися на світогляді найменших. Подібну модель стосунків репрезентує і сюжет роману С. Станішича. Юний герой живе у світі ідеалів діда, з яким проводить чимало часу. Його захоплення Союзом комуністів Югославії, постаттю Юрія Гагаріна [8, с. 11], вождем Тіто як певним позитивним казковим персонажем продиктоване авторитетними розповідями дідуся, культовими

ритуалами-відзначеннями пам'яті правителя, які все ще активно відбуваються в середовищі, де зростає хлопець. Натомість поступова соціалізація, вихід поза межі родинних дискурсів (школи, спілкування з однолітками, вулиці) привносять певний деструктив у дитячий світ героя, бо там все дещо по-іншому, аніж у розповідях тих, кому звик довіряти. Це чи не перші зіткнення дитячої свідомості із досвідом, який позначиться важливими світоглядними травмами. Водночас Александр – представник покоління парадоксальних поєднань ідеалів: від Юрія Гагаріна – до агента 007, культового персонажа британського кінематографа, котрий аж ніяк не вписувався в систему комуністичних цінностей югославських піонерів.

Процес розвінчування культу вождя відбувається таким чином, що хлопець переживає трикратну його смерть. Першу – фізичну, знану йому, більше із розповідей. Утім, саме цей факт ще більше згероїзував постать «батька» югославських народів: «По своїй першій смерті Тіто з валізкою, повною промов і статей, поселився у наших серцях і збудував собі там прекрасну віллу з ідей» [8, с. 80]. Такі патетичні переконання ще понад десятиліття після смерті Йозефа Броза тримали югославські республіки в рамках ідеологічного смогу, коли, за переконанням Славенки Дракуліч, в історичному пізнанні емоції домінували над раціональним [4, с. 21].

XX століття – це вік псевдоісторій. Це час, коли людство винайшло дивовижний механізм культурної амнезії, яка і захищала від негативного впливу історії (за формулою Фридриха Ніцше), і водночас позбавляла його шансів на природний історичний поступ, бо рано чи пізно треба було повертатися до забутих уроків минулого, особливо, коли механізми псевдоісторії переставали діяти. Герой роману Саші Станішича добре зауважує, що до «другої смерті» Тіто призвела невідповідність тоталітарних ідей часові, який поступово виходив з ідеологічного блуду.

Дитяча свідомість, як відомо, формується під впливом найближчих авторитетів із власного оточення. Смерть дідуся Славка стала чи не першим поштовхом до вимушеного дорослішання хлопця. Усвідомлення неможливості воскресити діда помахом чарівної палички приводить до втрати власного вифантазованого світу, у якому присутні були також позародинні ідеали, в т. ч. й ідеал вождя, партії, країни, що для Александра існувала лише в розповідях діда. На прикладі такого дитячого світосприймання автор показує певний інфантилізм посттітовського югославського суспільства,

яке певний час після смерті вождя жило утопійними уявленнями про дійсність, а не самою дійсністю. Заскочення цивільних боснійців війною, як і всіх інших народів комуністичної Югославії, було результатом життя в утопії, неготовності прийняти те, що насаджена ідеологія не витримала випробування часом, а Югославія, по-суті, закінчилася разом зі смертю Тіто. Малоуспішні спроби комуністів утримати власні позиції були наслідком життя суспільства за інерцією. Як слушно зауважив Домінік ЛаКапра, коли на зміну відсутності приходить усвідомлення втрати, маємо справу із сумнівною ностальгією, певною політичною утопією, за якою – «ефект пошуків нової тотальності» [6, с. 62]. Утім, переписана історія, як і далекі від реальності ідеали, не могли протистояти природному національному спротиву.

У центр історії Боснійської війни письменник вписує родину Крсмановичів у наративній репрезентації малолітнього Александра, однак проблема, як можемо бачити, виходить значно ширше за межі власне однієї сім'ї. Тут і національні аспекти, й історичні, і географічні, і релігійні. Мати головного персонажа походить із мусульманської родини. Як відомо, релігійний чинник зіграв знакову роль у процесі нетиповості тоталітарного суспільства Югославії та став важливим у ході воєнного конфлікту, особливо у Боснії, адже чи не найгучніша трагедія, яка сталася за кілька місяців до підписання Дейтонської мирної угоди – різанина у Сребрениці, – забрала життя майже 8 тисяч саме мусульманських чоловіків. Релігійне питання автор роману не порушує як пріоритетне, однак воно зіграє знакову роль у виникненні свідомісного конфлікту юного героя. Югославський тоталітаризм, попри свою іншість від тоталітаризму радянського, в окремих аспектах мав ті самі механізми функціонування. Із питанням релігії ситуація тут ускладнювалася наявністю мусульман, котрі відособлювалися на підставі релігійності історично окремою етнічністю. Втім, як зауважив Владислав Масяж: «Витіснення релігії з публічного життя було однією з найважливіших цілей тоталітарних режимів» [7, с. 19]. Дослідник виокремлює таку важливу рису в контексті цієї проблеми, як заміщення релігії ідеологією, свідченням чого було те, що найбільшим культом було пошанування останків комуністичних вождів і навіювання масам ідеї їхнього вічного життя [7, с. 19]. Тіто у цьому випадку не став винятком.

Досить невиразним фрагментом прописана історія родини з маминого боку, яка все ж вносить суттєві пояснення в ситуацію воєнного конфлікту,

видобуваючи на зовні історичні кривди й урази мусульманського населення краю. Мовчазна бабця Фатіма – персонаж, котрий у своїй мовчазності промовляє чи не найбільше. Вона – представник тої частини суспільства, якій забрано голос і право до утвердження власної ідентичності. І якщо матері Александра вдалося розчинити власну ідентичність, вийшовши заміж, змінивши прізвище, влившись у середовище комуністичної Югославії, то її батькам місця у такому світі не знайшлося, про що виразно свідчить і доля Рафіка – діда, про якого Александр практично нічого не знає. За негативним образом персонажа, здатного викликати лише співчуття й огиду (напівбожевільний пенсіонер-алкоголік, що тинявся берегом Дріни, присягаючись їй у довічній любові), автор ілюструє приклад людини зайвої і для суспільства (із ліквідацією залізниці в місті, якій присвятив усе своє життя, був безальтернативно звільнений), і для комуністичної держави, у якій мусульманам як історичному етносу було відмовлено у праві на самовизначення. Неповна родинна пам'ять не забезпечувала дитині *повноти самоті*, що провокувало й оригінальне сприйняття дійсності, й пошук відповідної самопрезентації у світі.

Через брак повноти себе Александр представлений як дитина з неповною ідентичністю. Про це свідчать його прагнення бути художником нецілісного образу. З одного боку, можемо сприймати такі самоуявлення героя, як оригінальний спосіб бачення світу, коли прості мрії він віддає іншим, хай вони «літають літаками й доглядають пеліканів у зоопарку» [8, с. 26]. З іншого – бачення в нецілісних образах найоптимальніший шлях самопрезентації свідчить про неповність внутрішнього світу дитини, незнання того, що міститься у генетичній пам'яті, чи, апелюючи до теорії К. Юнга, – у позасвідомому, яке за сприятливих обставин доповнює свідомість. Одним із етапів такого процесу, за вченим, – коли «свідомість організує моментальний процес адаптації, тоді як позасвідоме містить у собі не тільки забутий індивідом матеріал із його минулого, а й усі успадковані риси поведінки, що становлять структуру людського розуму» [3, с. 291]. Александр позбавлений знання і розуміння такого впливу, однак саме він формує в ньому *брак повноти самоті*, тож хлопчик уявляє себе автором картин, на яких «жодний образ не буде написаний до кінця, кожному бракуватиме чогось важливого» [8, с. 26]. Ущербність власного світу, герой переносить на свої уявлення, що, формуючись на підставі візії дійсності, здебільшого відповідають їй.

Війна спершу вривається в родину Крсмано-вичів, і лише потім змінює місто, оточення, край, руйнує країну. У родинні історії час від часу вриваються історії боротьби проти усташів, конфлікти з моджахедами. Останнє особливо гостро резонує у присутності матері Александра та глухонімої бабці Фатіми. Дитяча ж свідомість вловлює передчуття неминучої катастрофи. Хлопчина в якусь мить на питання ідентифікації дає відповідь самому собі: «Я югославець, а отже, розпадаюся» [8, с. 58]. Наскільки таке твердження з вуст дитини можна сприймати як загрозу? Питання доволі дискусійне. Однак ідеться про інтерпретацію пост-фактум, коли наратор роману пригадує власні відчуття часу і подій у ньому. У цьому разі цілком логічним видається самоаналіз персонажа. Бути югославцем у тому віці навряд чи означало мислити себе таким. А якщо так, то як бути із конструюванням уявлень

про майбутнє, які є неодмінним процесом само-становлення людини у певному віці? Адже країна, що розпадається, до того ж стоїть на порозі війни, перекреслює будь-які можливі уявлення про гіпотетичне завтра, не кажучи вже про доросле життя.

Висновки і пропозиції. Художній текст про війну – це завжди щось значно більше, аніж просто література. Приклад роману Саші Станішича – цьому чи не найкраще доведення. Автор спробував показати, наскільки згубними є і дитяча травма досвіду війни, і присутність численних білих плям у знанні про неї. Для українського культурного простору дослідження таких текстів залишається гостро актуальним, з огляду на те, що війна на Донбасі має доволі суттєві подібності з югославською війною. Щоб більше, її літературна рецепція прописує важливі механізми психологічного спротиву будь-якому забуттю травми.

Список літератури:

1. Дракуліч С. Вони б і мухи не скривдили / пер. Р. Свято. Київ : Комора, 2018. 192 с.
2. Тетерук А. Історико-правові причини конфлікту в колишній Югославії та на сході України і їх порівняння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Юридичні науки. № 865. 2017. С. 51–55.
3. Юнг К. Г. Архетип і позасвідоме / перекл. з нім. Київ, 2010. 400 с.
4. Benjamin R. Boy Wondering. How the Soldier Repairs the Gramophone by Sasa Stanisic. URL: <https://www.bookforum.com/print/1502/how-the-soldier-repairs-the-gramophone-by-sasa-stanisic-2474>.
5. Kasperski E. Historia w literaturze, literatura w historii. *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku.* / pod red. H. Gosk i A. Zieniewicz. Warszawa, 2006. S. 13–31.
6. LaCapra D. Trauma, nieobecność, utrata. *Antologia studiów nad traumą*. Kraków, 2015. S. 59–107
7. Masiarz W. Totalitaryzm. Zagadnienia ogólne. *Totalitaryzm przetrwał do XXI wieku*. Kraków, 2011. S. 15–21.
8. Stanišić S. Jak żołnierz gramofon reperował. Tłum. Rosenau A. Czarne, 2008. P. 346.

Pukhonska O. Ya. FROM FORGETTING TO COGNITION THE TRAUMATIC EXPERIENCE OF THE BOSNIAN WAR IN SASHA STANISIC'S NOVEL “HOW A SOLDIER REPAIRED THE GRAMOPHONE”

Suggested article is a result of interdisciplinary research of the literary reception of war trauma. The author of the study tries to analyze the peculiarities of the contemporary vision and understanding of Yugoslav Wars by the generation for whom that tragedy is perceived as postmemory and as their own trauma. The study is based on the novel “How the Soldier Repairs the Gramophone” belongs to German author of Bosnian origin Saša Stanišić. Writer payed main attention to the problem of influence of the traumatic experience on separate person. The matter is that this person who in his childhood witnessed events that can not be forgotten. That's why the hero of the analyzed novel firstly goes to the psychological journey into his own childhood and then he decides to return to the town where he was grown up and with which he was separated by the war.

On the background of the life of the protagonist and his family, S. Stanishich considers a much broader problem – the post-communist trauma of European societies. Either way, the efforts of individual postwar leaders (including Stalin and Joseph Tito) to form ideal communist societies did not yield the desired results. On the contrary, they provoked another conflict, which highlighted numerous miscalculations in the process of rebuilding Europe after World War II. In other words, no lessons were learned from the world's greatest catastrophe of the twentieth century, which led to the final collapse of the totalitarian system later, but again at the cost of millions of victims. This article focuses on the example of Yugoslavia, whose inevitable disintegration led to nearly a decade of war on its territory with hundreds of thousands of civilian casualties, millions of refugees, and attempts to find historical justice and cure deep post-war trauma that spanned several generations.

Key words: Yugoslavian Wars, trauma, memory, literature, experience.